

УДК 130.2

Тетяна Попад'їна

СВІТОГЛЯДНІ АСПЕКТИ ПРАВОВОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ ЗАХІДНОЇ ЄВРОПИ ТА УКРАЇНИ

У статті осмислюються проблеми правової ідентичності Західної Європи та України в умовах проголошення про створення спільного європейського правового простору, а також можливості перенесення європейського досвіду формування правової культури на український історичний досвід праворозуміння.

Ключові слова: культурна ідентичність, правова культура, європейський правовий простір.

Popadyna T. Philosophical aspects of the legal identity of Western Europe and Ukraine

The article deals with the problem of legal identity of Western Europe and Ukraine against the backdrop of the announced creation of a common European legal space, as well as with the possibility of transfer of the European legal culture forming experience to the Ukrainian historical experience in feeling for law and order.

Key words: cultural identity, legal culture, European legal space

Попад'їна Т. Мировоззренческие аспекты правовой идентичности Западной Европы и Украины

В статье осмысливаются проблемы правовой идентичности Западной Европы и Украины в условиях провозглашения о создании общего европейского правового пространства, а также возможности использования европейского опыта формирования правовой культуры на украинский исторический опыт правосознания.

Ключевые слова: культурная идентичность, правовая культура, европейское правовое пространство.

Актуальність теми та постановка проблеми. Україна задекларувала своє прагнення до входження у європейський правовий простір [1, ст. 11], тому усвідомлення вихідних положень правової ідентичності Європи є необхідною умовою для успішного запровадження чужих для українських традицій та досвіду державотворення юридичних правил і вимог.

На перший погляд, вплив правової системи досить легко розпо-

всюдити на будь-якій території, таке враження складається завдяки можливості примусового забезпечення виконання юридичних приписів. Та якщо юридичні норми не будуть усвідомлюватися як необхідні кожним членом суспільства, вони викликать внутрішній спротив та виконуватимуться лише до того часу, поки підкріплюватимуться загрозою застосування примусових заходів. Точне копіювання іноземної правової системи часто призводить не до зміни правосвідомості на території держави, а до формування нових, зовсім інших правових форм та створення невідомої раніше правової ідентичності. Тому одним із найбільш актуальних питань є оцінка умов, за яких можливим буде успішне перенесення базових засад та принципів європейської правової культури на територію України.

Дослідження будь-якого питання, пов'язаного із філософським аналізом метафізики права чи ролі держави у суспільному житті неможливе без звернення до питань правової культури. Тому значну увагу приділено питанням особливості західної правової свідомості такими видатними філософами як Ш.-Л. Монтескьє, Ж.-Ж. Руссо, Д. Локком, Г. Гроцієм, Дж. Ролзом, Д. Ллойдом, Л. Фуллером. Серед вітчизняних авторів особливо варто відзначити роль С. Алексеєва, В. Несерсянца, І. Дмитрієнка, Л. Бойко. Найбільш цікавим періодом в історії дослідження проблематики слов'янської правової культури є кінець ХІХ – початок ХХ століть – час гострої та жвавої дискусії, іноді навіть боротьби між принципово різними ідеологічними та світоглядними системами. Ідеї, висловлені В. Соловйовим, Б. Чічеріним, П. Новгородцевим, І. Ільїним, Б. Кістяківським, М. Бердяєвим, не втрачають актуальності і у наш час.

Виклад основного матеріалу. Існування феномену культури дозволяє людству замислитися над призначенням свого власного існування. Культура є універсальною смислотвірною системою, асоційованою з самою здатністю розуміння дійсності [9, с. 35]. Невід'ємною ознакою культури є її здатність створювати духовні та матеріальні цінності, вона є шляхом накопичення та передачі досвіду. Саме завдяки нагромадженню досвіду, який передається від попередніх поколінь поколінням прийдешнім, людство і має історію. Таким чином, культура є своєрідною програмою відтворення форм соціального життя, соціальних зв'язків, притаманних тому чи іншому суспільству на конкретному історичному етапі його розвитку [13, с. 129]. Перші писані тексти, з яких ми дізнаємося про культуру, традиції та звичаї життя давніх суспільств, є збірниками юридичних норм чи судових рішень, визначними пам'ятками юридичної думки (Закони ХІІ та-

блиць, Закони Хамурапі, Руська правда). Аналіз таких документів дозволяє проаналізувати поступові зміни у суспільній свідомості як кожного окремого народу, так і людства у цілому. Таким чином, правові тексти виступають специфічними каналами передачі соціально-історичного та культурно-правового досвіду, дозволяючи немов би зустрітися в світі правової культури багатьом суб'єктам, незалежно від епохи їх проживання [4, с.98-99]. Історія міжнаціональних контактів найбільш повно відображається також на прикладі юридичних норм, оскільки політичне чи військове панування завжди супроводжувалося зміною не лише конкретних юридичних правил, а й усієї правової системи завойованої нації.

Право часто вважають лише одним із інструментів соціального управління, регулювання відносин між людьми. І з цієї точки зору правова культура є частиною духовної культури, але несе в собі великий утилітарний практичний початок [4, с. 99]. Та практичною сферою значення права у суспільстві далеко не вичерпується. Ідея рівності та прав людини народилася як політико-правова концепція, але в останні 60 років стала загальною для усіх ідеологій, націй, культур. Сьогодні навіть найбільш радикальні політичні сили не піддають сумніву принципів рівності кожної людини на планеті. Сучасне уявлення про рівність людей у гідності і правах означає надання усім однакового набору прав та свобод, однак з обов'язковим урахуванням існуючої різниці між людьми, тобто зі зверненням уваги на особливі риси кожної особистості чи групи людей, які і відрізняють їх від решти [15, с. 448]. Концепція прав людини визначає не тільки побудову системи органів державної влади чи конструкції конкретних юридичних приписів, а має значний вплив на суспільну свідомість, виховуючи у кожній людині почуття власної гідності та усвідомлення необхідності поваги до інших. Важливо підкреслити той факт, що сучасні міжнародні норми щодо прав людини є майже універсальними і вимагають хіба що незначної корекції з огляду на культурне розмаїття [5, с. 52].

Для різних цілей та у відповідності із різними підходами до аналізу суспільних явищ, правова культура може розглядатися як визначена юридичними нормами поведінка або як фактор, який впливає на індивідуальну правову свідомість, або як сукупність ідей, покладених в основу правової поведінки [14, с. 116]. Правова свідомість і культура – інтегральні й багатовимірні феномени, пов'язані традиціями, цінностями, усталеними звичаями громадян та спільнот у ставленні до закону та інституцій справедливості, а також співвідношенням між звичаєвим правом (неформальними нормативними настановами

та практиками) та формальною системою права [12, с. 50]. Правова культура є частиною культури у цілому, правова ідентичність тісно пов'язана з ідентичністю культури політичної, духовної, релігійної. Однак правова культура водночас відрізняється від решти культурних феноменів, утворюючи власне унікальне поєднання матеріальних і духовних компонентів.

Тому порівняння різних типів культурно-правової ідентичності не може обмежуватися вивченням виключно систем законодавства різних країн, як не завжди можна зрозуміти сутність цілого, розібравши його на складові та аналізуючи лише окремі його частини [14, с. 114]. Будь-яка ідентичність (особиста, колективна, регіональна тощо) є завжди комплексним феноменом, що не зводиться до одної, навіть важливої, характеристики, хоча й може успішно та легко раціоналізуватися за її допомогою. Інші грані ідентичності та ціннісних орієнтацій можуть проявлятися латентно, [...] і їх дослідження є більш складним завданням [12, с. 49]. Правова культура – це надзвичайно багатогранне явище, яке охоплює знання про право, довіру до органів державної влади та психологічне сприйняття юридичної системи держави як справедливої та легітимної.

Завдання окреслити особливості ідентичності правової культури окремої держави ще більше ускладнюється тим, що сьогодні всі культури в цілому та правові культури зокрема формуються не незалежно, а шляхом більш-менш тривалого контакту різних культур одна з іншою [4, с. 101]. Однак прийняття ідеї мультикультуралізму не означає заперечення існування ідентичності як такої, а лише є відображенням того факту, що національні особливості формуються на цьому етапі як наслідок діалогу та взаємопроникнення різних культурних традицій. Неприпустимим є лише прагнення відокремлення правової культури від усіх світових надбань на основі національної спільності [2, с. 11-12]. Саме на стикові різних правових культур формується сьогодні зміст європейської культурно-правової ідентичності.

Європейська культурна ідентичність визначає укоріненість у суспільну свідомість світоглядних орієнтирів, встановлених давньогрецькою філософією, християнською догматикою та римським правом. Саме на основі останнього виникли та сформувалися основоположні ідеї, покладені сьогодні в основу розуміння європейського правового простору. Ці ідеї, на думку дослідників, ще не являють собою єдине ціле, але, з іншого боку, дають підґрунтя для формування нової загальноєвропейської правової ідентичності на основі спільних уявлень про право та форми його реалізації [2, с. 12]. Системоутво-

рюючими чинниками визнаються концепції природного права, запровадження різних стратегій правового регулювання для приватної та публічної сфер суспільного життя, визнання судової практики джерелом права, а також ідея парламенту як виразника інтересів усього суспільства.

Деякі культури є більш законницькими, інші – більш прагматичні. Під впливом релігії, традицій чи філософських поглядів ідеалізму, право інколи вважають явищем більше духовним, культурним, аніж просто засобом управління поведінкою людей. Інші суспільства моделюють власні правові системи на підставі тих правил, які уже отримали статус загальноновизнаних правил поведінки [14, с. 117]. Порівняльно-правовий аналіз правових систем сучасності дає нам підстави для висновку, що така величезна роль права, присвоєння йому статусу цінності, навіть «культ права», що визначається всеосяжністю правового регулювання, характеризує лише західне право [3]. Для слов'янської цивілізації характерним є традиційно широке застосування релігійних та етичних норм, інтуїтивного відчуття правди та справедливості поза залежністю від формальної законності (легальності) юридично значущих рішень. Б. О. Кістяківський сформулював вказаний принцип у твердженні, згідно з яким «категорія справедливості притаманна людині як такій. Судження справедливості «мають загальнообов'язковість» для свідомості» [8, с. 179].

Для суспільств європейського правового простору характерним є поширення ідей індивідуалізму та впровадження механізму захисту прав окремої особи від зазіхань з боку держави. Саме на це спрямовані концепції верховенства права, існування у органів державної влади обов'язку діяти лише у межах та у спосіб, визначений законодавством, принципу розподілу влад, відповідальності держави перед особою, які характерні виключно для західної цивілізації. Індивідуальна свобода вважається єдиною запорукою свободи усього суспільства. Будь-яку спробу обґрунтування необхідності обмеження особистих прав заради загального блага європейці сприймають із сильним внутрішнім спротивом, вважають це зазіханням на приватну сферу їх життя. Громадяни країн ЄС сприймають державу як ворога, який за першої можливості позбавить їх відвойованих можливостей для власного розвитку, а право – як інструмент її стримування. Такий підхід є не притаманним для слов'янської правової ідентичності. Загальне благо багатьма дослідниками вважається найвищою соціальною цінністю, а його забезпечення – єдиною метою існування держави. Держава, за цією концепцією, може самостійно вирішувати

питання необхідності обмеження особистої свободи заради забезпечення спільних інтересів, інтересів усього суспільства [6, 7, 11].

Для європейців характерне шанобливе ставлення до права і, як наслідок, розвинене почуття законслухняності. Ця риса правової ідентичності проявляється і у наданні пріоритету законності над усіма іншими соціальними цінностями, включно із почуттями дружби та сімейних стосунків. Зараз в Україні подібну ситуацію майже неможливо навіть уявити. Надання пріоритету нормам моралі та людським якостям над легальністю є виразною особливістю правової культури слов'ян. Така своєрідна форма правового нігілізму в українському суспільстві має історичне коріння. Про це зауважував ще Б. О. Кістяківський, який витоки правового нігілізму українського суспільства виводив ще з часів перебування українських земель у складі абсолютних монархій – Російської та Австро-Угорської, де право ототожнювалось з законодавством, джерелом права була воля монарха. За таких умов у свідомості більшості населення право асоціювалось з актами монаршої влади, які часто були несправедливими, антигуманними, спрямованими проти інтересів більшості людей. Тобто склалось враження, що право може бути несправедливим [10, с. 70]. У наш час в Україні, згідно із даними проведених соціологічних досліджень, майже 70% громадян не вистачає дотримання у країні законів і лише 2,3% опитаних не цікавляться цим питанням (для порівняння: респондентам також не вистачає – «необхідної медичної допомоги» – 54,2%, «роботи, що підходить» – 43%, «можливості купувати найнеобхідніші продукти» – 35,7%, «необхідного одягу» – 25,7%) [12, с. 48]. Але показники дослідження свідчать не лише про надзвичайно високий рівень порушення чинного законодавства, а й про поступове усвідомлення населенням України необхідності використання саме правової інструментарію для регулювання суспільних відносин.

Така ситуація із низьким рівнем дотримання вимог юридичних норм може бути пояснена іще однією відмінністю між європейською та слов'янською правовою культурою. Якщо у Європі увага приділяється лише формальному дотриманню буквального тексту юридичних приписів, то для України характерним є поширення думки про те, що «право тільки тоді може бути зрозуміло, коли люди будуть мати на увазі не букву права, а його основну мету та дух» [6, с. 82]. Таким чином, стверджується, що дійсне існування права не в статтях законів, а у свідомості як всього суспільства, так і кожного громадянина. Підвищена увага до духовних проявів права є визначною рисою слов'янської культурної ідентичності, не характерною для інших

цивілізацій. На думку І. О. Ільїна, переживання права, усвідомлення його реального змісту є духовною діяльністю і без залучення та участі духовних сил людини взагалі не є можливим. Уміння правильно розуміти сутність та призначення юридичної норми є свідченням здорової правосвідомості, виховання якої у кожної людини є одним із основних обов'язків держави [6].

Висновки. Останнім часом відбувається все частіше ідентифікація західної правової культури як «загальнолюдської». Наслідком цього є збільшення негативного або різко негативного відношення до західної правової культури у всіх її виявах [4, с. 95]. Справді, не можна заперечувати того факту, що на сучасному етапі розвитку європейської цивілізації внутрішній світ людини виявляється позбавленим цілісності, людина залишається наодинці із власними проблемами, відносними цінностями, відсутністю беззаперечних моральних авторитетів. Окремі дослідники вважають це шляхом до руйнування особистості європейської людини, і називають основною екзистенціальною проблемою кожного – реконструкцію своєї власної ідентичності [2, с. 11].

Тому надзвичайно актуальним для сучасної Європи є питання формування нових засад та принципів загальноєвропейського правового простору. Основною ознакою нової системи є конвергенція сфер, які завжди вважалися непримиренними. Це проявляється у зближенні національних правових систем, використання уніфікованих норм, зменшення протиріч між нормами публічного та приватного, прецедентного та нормативного права [2, с. 9-10]. Помітно згладжуються і протиріччя між традиційним індивідуалізмом та основними засадами «соціальної» держави, що дає можливість залучитися Україні до участі у європейському культурному процесі.

У моменти перетворень завжди з'являється шанс здійснити суттєвий прорив у власному розвитку. Безумовно, для України надзвичайно цінною є можливість використання найкращого європейського досвіду формування правової культури. Водночас, саме сьогодні, коли Європа відчуває значну цивілізаційну кризу і змушена вживати кардинальні заходи для зміни власної ідентичності, країни Східної Європи, у тому числі і Україна, можуть запропонувати їй безцінний досвід розуміння духовної сутності та суспільної спрямованості права.

Література:

1. Закон України «Про засади внутрішньої та зовнішньої політики» N 2411-VI від 1 липня 2010 року // Голос України від 20.07.2010. – № 132.
2. Антонов М. В., Поляков А. В., Максимов С. И. Различие и единство во взаимодействии правовых культур в XXI веке (XXIII Всемирный конгресс международной ассоциации философии права и социальной философии) / Проблемы філософії права. – 2008-2009. – Том VI-VII. – С. 7-17.
3. Бойко Л. Політико-правова домінанта західного правового менталітету / Право України. – 2010. – № 1. – С. 134-141 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://info-pressa.com/article-179.html> (29.11.2010).
4. Дмитрієнко І. В. Актуальні підходи до ідентифікації, вивчення та визначення сучасної української правової культури, її методології та поліфакторної взаємодії. – Форум права. – 2008. – № 2. – С. 95-102.
5. Донеллі Джек. Права людини у міжнародній політиці / Пер. з англ. Тараса Завалія. – Львів: Кальварія, 2004. – 280 с.
6. Ильин И. А. О сущности правосознания / Собр. соч: В 10 т. – Т. 4. – М.: «Русская книга», 1994. – С. 149-414.
7. Ильин И.А. Общее учение о праве и государстве / Собр. соч: В 10 т. – Т. 4. – М.: «Русская книга», 1994. – С. 45-148.
8. Кистяковский Б. А. Социальные науки и право. Очерки по методологии социальных наук и общей теории права. – М.: Путь, 1916. – 589 с.
9. Кримський С. Ранкові роздуми / Зб. ст. – К.: Майстерня Білецьких, 2009. – 120 с.
10. Музика І. В. Ліберальна ідеологія як фактор трансформації сучасного праворозуміння / Проблемы філософії права. – 2006-2007. – Том IV-V. – С. 68-72.
11. Новгородцев П. И. Введение в философию права. Кризис современного правосознания. – Серия «Мир культуры, истории и философии». – СПб.: Издательство «Лань», Санкт-Петербургский университет МВД России, 2000. – 352 с.
12. Степаненко В. П. Національні закони та регіональні етоси: правова культура в українських регіональних вимірах: Наукові записки. – Том 58: Соціологічні науки. – 2006. – С. 48-58.
13. Чміль Б. Ф. Поняття «культура» як засаднича світоглядна основа філософії права / Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького. – 2010. – № 2. – С. 129-130.
14. Nelken D. Comparing Legal Cultures / The Blackwell Companion to Law and Society. – Wiley-Blackwell, 2004. – P. 113-127.
15. Taylor Charles. Multiculturalism and the Politics of Recognition / Law and Morality: Readings in Legal Philosophy. – 3rd ed. – University of Toronto Press. – 2008. – P. 447-453.